

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

5.2020

**научно-методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2020

ри аниқ образни ташкил қилмайди. Метафораларнинг кўп қисми XVIII асрда тарқалган поэзиясига (яноқларда ёнаётган кўз ёш, занжирларни узиш, синган юрак, оёқларимиз остидаги тинчлик) тегишлидир. Барибир ҳам, “юракнинг жимлиги” (silence of heart), “аччиқ зулмат” (bitterest blackness) ва унинг эмоциялар ёруғлиги билан очиб берадиган қатор ва унинг эффектли кульминацияси каби истиснолар хайрон қолдиради. Н.Я.Дьяконованинг таъкидлашича, “Туйғулар жадаллиги, кучли индивидуалликнинг маъноси, қўзғатилган ва ўзгартирадиган поэманинг ҳаракати, унинг антитезали структуралари шунчалик катта бўладики, у устувор кайфият сифатида мазмунан ноклассик кайфият чиқаради”¹.

Шеърнинг кўлами ҳам классик эмас – анапест – жондан севган қахрамон шеър ўрнида, ундан амфибрахияга кескин ўтишлар ҳам худди ёзаётган одамнинг кайфиятига ўтаётган кескин силжишларни белгилаётгандек; қатордан-қаторга ўтишлар ҳам классик эмас (one sign of thy sorrow, one look of thy love//Shall turn me or fix...).

Поэманинг вази, анапест, классик стандартлар бўйича ҳамма нарсанинг аралашмаси, ўз-ўзидан Байроннинг классицизмдан четга чиқаётганлигининг белгисидир. Анапест – бу ҳар бир учинчи бўғида диакритик белгига эга бўлган ўлчовдир. Бу ўлчов тегишли равишда тез ҳаракатларни бажаришга йўл қўяди ва мусикий аккомпанементга жуда тўғри келади.

Шоир, шунингдек, биринчи пастки қатордаги ургусиз бўғинни туширишга йўл қўйиб, бу ҳолатда ямбарни анапестга алмаштиришга олиб келадиган инглиз просодиясининг қоидаларини ҳам ишлатади.

Баъзида битта ўлчовдан бошқасига ўтиш жуда ҳам кескин бўлиб, табиий туйғулари ва уларнинг динамикалари келишмовчиликларини бевосита усул билан очиш ҳолатига ўтишлар ифодаси ритмик усул ҳисобланади. Амфибрахий оғирроқ бўгин сифатида чиқади ва анчагина оҳисталик билан боғланади. Демак, биринчи бандда амфибрахийнинг тўртинчи қатори “The deep thoughts that dwell in the silence of heart”, унинг асосий мазмунига кўра оғирроқ ҳисобланади. Иккинчи банд биринчи ва ягона амфибрахийнинг қаторида “Too brief for our passion, too long for our peace”, амфибрахий унинг бошланғич спондеи билан бошқа қаторларга қараганда оғир юкни ташкил қиладди, асосан қиска сўз brief дисгармонияси билан. Бироқ туйғу учун жуда қиска бўлган вақт тушунчаси қиска brief билан етказиб берилган юксак тасавурлар контрастида жойлашган ва қаторнинг иккинчи ярми “too long for our peace” унинг симметрик жойлашган спондеи билан туради. Кўпроқ хаёлчан кайфиятни белгилайдиган учинчи ва бешинчи бандларда амфибрахий қаторлари ёйилган ва ўша вақтнинг ўзида тўртинчи бандда тўсатдан бир вақтдан бошқасига қутилмаган кўчиш билан анапестга ўтиши темпнинг туйғунинг янги босқичи очикдан-очик тезлашишини англатади.

Икки доимий пластлар бандларининг бутун таркиби, тўрт қаторнинг ҳар бири бўғинлар сонига қаттиқ амал қиладди. Шундай бўлса ҳам, ўлчовли бўлинишлар мавжуд бўлиб, классик шеърнинг қаттиқлигига тўғри келмайди.

Лекин, айниқса, классицизмда очикча шахсий, ихтиёрсиз тон, кўплаб логик ва психологик қаршиликларга грамматик номуносибликларга қарама-қарши бўлади. Байроннинг индивидуи грамматик номуносибликлиги бутунлай янги романтик поэзияга тегишлидир.

Логиканинг хатолари, бемулоҳаза эҳтирос, зиддиятлар жиниликлари, очикча индивидуалистик шахсий масисий тон – булар ҳаммаси классицизм аъналарини тўхтаб қолшини кўрсатяпти ва Байроннинг романтик хусусиятларини етказяпти. Лирик индивидуализм унинг поэмаларини ранглайди ва ўзининг сиқуви билан кўплаб ўқувчиларни ўзига тортган энергия билан постреволюцион авлодларнинг фожиали тажрибасини кўрсатади.

**Сафарова Зилола Толибовна (БухДУ Инглиз адабиёти кафедраси ўқитувчиси,
safarovazilola8@gmail.com)
ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОВ ЕҶОДИДА ЕТИМ БОЛА ОБРАЗИ ИЧКИ
КЕЧИНМАЛАРИНИНГ ТАҶЛИЛИ**

Аннотация. Ушбу мақолада Худойберди Тўхтабоев асарларидаги етим бола образининг психологик ҳолатлари ҳамда етимлик мотивининг бадиий тасвирида адиб услубининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилган.

¹Дьяконова Н.Я. Аналитическое чтение (поэзия XVIII – XX веков). Л., “Просвещение”, 1967, с. 126.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологическое состояние образа сироты в произведениях Худойберди Тухтабаева, а также особенности стиля автора в художественном изображении мотива сиротства.

Annotation. The article touches upon the issue of the psychological state of the image of an orphan in the works of Khudoyberdi Tukhtabaev, as well as the features of the author's style in the artistic depiction of the motive of orphanhood.

Калит сўзлар: болалар адабиёти, етимлик, мотив, руҳият, талқин.

Ключевые слова: детская литература, сиротство, мотив, психология, интерпретация.

Key words: children's literature, orphanhood, motive, psychology, interpretation.

Кириш. Болалар адабиёти бадий адабиётнинг муҳим ва ажралмас қисми бўлиб, ёш авлодни ҳар томонлама етук, кенг дунёқарашга эга қомил инсон сифатида тарбиялашда унинг аҳамияти беқиёсдир. Адабиётнинг ушбу йўналишидаги асарлари билан танилган Худойберди Тўхтабоев болалар адабиётга ранг-баранг образлари тақдим қилган атоқли ижодкордир. Адиб томонидан моҳирлик билан яратилган қаҳрамонлар орасида етим болалар образлари реал кечинмалар ва самимий туйғулар тасвирига бойлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу ўринда, адибнинг “Жаннати одамлар” ҳамда “Беш болали йигитча” асарларини эътироф этиб ўтиш жоиз. “Жаннати одамлар”да отаси қулоқ қилиниб, қалтакланиш оқибатида вафот этган, онаси эса ҳоласидан қолган тўрт болага гамхўрлик қилсин деб ёши бир жойга бориб қолган поччасига турмушга бериб юборилган Раҳмонбердининг бобо-бувиси қарамоғида кечирган ҳаёти тасвирланган. “Беш болали йигитча”да эса отаси урушга қақририлиб, онаси оғир меҳнатдан вафот этган, ҳаёт машаққатларини жуда эрта елкасига олган, беш укаси тақдирига ўзини жавобгар сезган, қийинчиликларга қарамай, яшаш учун курашишга мислсиз матонатни топа олган Орифжоннинг аянчли ҳаёти тасвири қаламга олинган.

Асосий қисм. Болалар адабиётини шунчаки болаларни банд қилувчи ёки кўнглини олувчи восита эмас, балки улар қалбида мукамал инсонга ҳос характер-хусусиятларни шакллантириш сингари эзгу мақсадга хизмат қилувчи буюк қурол деб аташ мумкин. Болалар адабиёти тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг илдизи қадимги ўйин қўшиқлари, мақоллар, тез айтишлар, ривоятлар, эртаклар, масаллар ва дostonларга бориб тақалишини кўришимиз мумкин.¹ Оналар фарзандларига айтган ҳар бир аллада, ҳар бир эртакда унинг руҳи сезилиб туради. Азал-азалдан халқ орасида машҳур бўлган бу адабиёт намуналари ўзида ижтимоий муҳит ҳамда тарихий давр хусусиятларини акс эттириш баробарида, инсоният тақдирига бевосита таъсир қилган муаммоларга ҳам ечим излаган.

Ўтмишнинг қайси саҳифасини варақламайлик, бола тарбиясига эътибор ҳамшиша энг муҳим ўринда бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Давр ўзгарар, инсониятнинг қарашлари ўзгарар, аммо болаларга бўлган муносабат, уларнинг тақдир масаласи доимо долзарблигини сақлаб қолади. Айниқса, етим болалар, уларнинг ҳаёт тарзи ҳамда руҳияти тасвирига бир қатор ёзувчилар ўз асарларида алоҳида ўрин ажратишган. Жумладан, Гафур Ғуломнинг “Шум бола”, “Менинг ўтригина болам”, Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари”, Х.Тўхтабоевнинг “Беш болали йигитча”, “Жаннати одамлар” асарларидаги Қоравой, Раҳмонберди, Орифжон ва бошқа образлар сиймосида етим бола дарди, ўй-хаёллари, орзу-ҳаваслари атрофича ёритиб берилган. Ушбу қаҳрамонларнинг психологик кечинмалари, эзгулик ва ёвузлик кучлари ўртасидаги зиддиятлар, ҳаётда дуч келиш мумкин бўлган турли мураккаб вазиятлар, қийинчиликларни енгиб ўтиш йўллари ва шунга ўхшаш бола руҳиятига оғир зарба бера оладиган ҳолатлар енгил юморга бой равишда қаламга олинадики, бундан мақсад ёш китобхонни зериктириб қўймаслик, кўрkitиб юбормаслик, энг асосийси, муаммолар билан тўқнаш келганда ҳаётдан кўнгли қолмай курашишга, яшашга куч топа олишга ўргатишдир.²

Мазкур мақолада адабиётни гаройиб, ранг-баранг қаҳрамонлар билан бойита олган серкирра ижодкор, замонавий ўзбек болалар адабиётининг забардаст вакилларида бири Худойберди Тўхтабоев асарларидаги ота-онасиз қолган болаларнинг ички туйғулари таҳлили асосий ўринни эгаллайди. Ёзувчи ўзининг болалар адабиётига кириб келиши ҳақида шундай дейди: “...300 дан ортиқ фелъетон ёздим. Йўқ, барибир, улардан қўнглим тўлмади. Бостириб келатган танкка қариши ро-

¹ Жумаев М. Болалар адабиёти ва фольклор. Тошкент, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006, 6-бет.

² Шу манба. 14-бет.

гатка(чўзма)га кесак солиб отганимиз билан таъсир қилмаганидек, жамиятдаги иллатларга қаратилган фельетонларимнинг ҳам ҳеч таъсири бўлмаётгандек эди. “Рухи-дунёси пок бўлган, тарбияга қуроқ соладиган, савоб ва гуноҳни билишга интилаётган, руҳий гўзалликка талпинаётган болалар дунёсида ишласам, қалай бўларкин,” деб ўйлай бошладим ва шундай қарор қабул қилдим”.¹

Х.Тўхтабоев ўзи таъкидлагандек, бутун ижодий салоҳиятини болалар, ўсмирлар дунёсини шарҳ этишга, уларнинг маънавий оламини бойитишга хизмат қиладиган асарлар яратишга бахш этди. Унинг “Мунгли кўзлар”, “Беш болали йигитча”, “Жаннати одамлар”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ширин қовунлар мамлакати”, “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” каби ўнлаб асарлари ўзига хос такрорланмас услуби, халқ дардини акс эттира олган мавзулари ҳамда зукко ва оқ кўнгил қахрамонлари билан ажралиб туради.² Адиб танлаган ҳар бир мавзу, у яратган ҳар бир образ китобхон учун шу қадар таниш, шу қадар яқинки, инсонни беихтиёр воқеалар гирдобига тортиб, қахрамонлар билан ҳамнафас яшашга, қувонса қувониб, йиғласа, йиғлашга мажбур қилади.

“Беш болали йигитча” ва “Жаннати одамлар” асарларини таҳлил қилар эканмиз, улардаги етимлик чизгилари, қахрамон психологияси тасвирлари нақадар эҳтиёткорлик билан ифодаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Ҳар иккала асар ҳам етим қолган содда бола тилидан ҳикоя қилиб берилса-да, бу қахрамонларнинг ҳаёти бир-бирдан тубдан фарқ қилади. Раҳмонберди етимлиги аламини меҳрибон бобо-бувисига эркалик қилиб енгмоқчи бўлади, аммо Орифжонда бундай имконият йўқ. Орифжонда эркаланишга бирор яқин инсон ҳам, кўнглини бўшатишга бирор дардқашни ҳам, жонига оро қирадиган суянчиги ҳам йўқ. Унинг бошига тушган мусибатлар юракларга қайгу-алам юқини ортади. Шунга қарамай, Х.Тўхтабоев ижоди юморга бойлиги, болалар ҳаёти, уларнинг ўзига хос табиати, хусусиятлари, руҳий кечинмалари ниҳоятда жонли, кизикарли ва болаларбоп йўсинда маҳорат билан тасвирланиши жиҳатидан ажралиб туради.

“Жаннати одамлар” ҳақиқатан ҳам, калби дарёларга, меҳри дунёларга тенг жаннати инсонлар тақдири ҳақида ҳикоя қилади. Асарнинг бош қахрамони Раҳмонберди ўта ғайратли, кизиқувчан, шу билан бирга, содда ва меҳрибон бола сифатида намоён бўлади. Бир қарашда, у бобоси ва бувисининг гамхўрлигидан баҳраманд бўлиб ўсаётган беғам болага ўхшаб кўринади. Аслида эса унинг калби нақадар кемтик эканлиги ёзувчи томонидан усталлик билан ёритиб борилади. Буни китобхон биринчи бор Раҳмонберди ўзининг жажжи вужудидаги соғинч туйғуларини уни кўришга келган бувиси (у ойисини буви деб атарди)га изҳор этаётганида ҳис қилади:

*–Менам соғиндим, мана шу кўзларим билан соғиндим. Кечасям соғинаман, ўйнаётганимда-ям соғинаман, ҳар кун кўргим келади. Кейин энамга билдирмай йиғлаб-йиғлаб оламан. Энди кетмай-сизми?*³

Ўша кун кечқурун онаси билан бир кўрпа остида ётаётган Раҳмонбердидан бахтли инсон йўқдек эди. Она меҳридан мосуво бўлган бу маъсум боланинг калбидан кечаётган орзулар тасвирини келтириш орқали муаллиф унинг юрагини кемираётган дард нақадар улкан эканлигини намоён қилади:

–Кўрпага киришим билан бувимни маҳкам ачомлаб олдим. Оҳ, қандай яхши-я, қандай маззая, қани энди, минг йил шундай қилиб ётсам, ҳеч ҳам тонг отмаса, бамдоо намозига-ям турмасак, кейин икковимиз кўшилиб битта бўлиб қолсак, ҳеч ким ажратмаса...⁴ бола тилидан айтилган бу оддий сўзлар ота-онасиз ўсаётган ҳар бир норасиданинг калб тугўнидек жаранглайди. Ёзувчи етим боланинг руҳий ҳолатини аста-секинлик билан гавдалантириб боради. Ойисининг яна кетиб қолишидан ҳадиксираган Раҳмонберди кун билан ойиси уйга кирса, уйга кириб, эшикка чикса, эшикка чиқиб, ундан бир қадам ҳам нари кетмай юради. Бувисининг *“онанг уйга бориб Ашир бувидан қолган етимларга қараса, савобининг кўпи сенга тегади, жаннати бўласан”* деган гапига болаларча самимийлик билан, *“мен жаннатга бормайман, ундан бувимнинг ўзи яхшироқ”*,⁵ деб жавоб беради.

Онасининг этагини маҳкам ушлаб юрган ёш қахрамон озгина ўйнаб, дарров қайтиб келиш ниятида кўчага чиқиб кетади. Кўп ўтмай кўшни боладан онасининг яна кетиб қолганини эшитган

¹ <https://saviya.uz/hayot/tarjimai-hol/xudoyberdi-toxtaboev-1932>, 3-бет.

² Мирвалиев С., Шокирова Р. Ўзбек адаблари. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2016, 95-бет.

³ Тўхтабоев Х. Жаннати одамлар. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2015, 83-бет.

⁴ Шу манба. 85-бет.

⁵ Шу манба. 97-бет.

вактидаги ҳолати ҳар бир китобхонни кўзига ёш олишга мажбур қилади. Орқа-олдига қарамай, онасига етиб олиш учун югуриб кетаётган Раҳмонбердиннинг додлаб айтган сўзларида унинг юрак тубидаги армонлари қалқиб чиққандек бўлади:

–Барибир, бувижонимни ўғай отамгаям, ўғай акаларимгаям бермайман энди. Керак бўлса ўзлари буви сотиб олишсин, бувижоним, менинг бувим-ку, у ўзи туққан, бобом туққан эмас мени. Бувижоним, асалим, кетманг, ҳечам кетманг, сочларингизни ҳидлаб ётаман, дуолар ўқиб бераман. Жон буви, бувижоним, кетсангиз яна етим бўл қоламан, етимча етти қулча деб масҳара қилишадими.¹

Асар қаҳрамонининг бегубор болалигига соя солиб, уни изтиробга қўяётган ота-она соғинчи адиб томонидан аста-секинлик билан китобхон қалбига жо қилиб борилади. Бола тилидан айтилган ҳар бир сўзда унинг ички кечинмалари акс этиб тургандек гўё. Раҳмонберди ҳис қилаётган бу дардли алам ёлғиз унинггина қайғуси эмас, балки ота-она томонидан ташлаб кетилган барча болалар қалбини тирновчи етимлик азобларидир.

Х.Тўхтабоевнинг яна бир дурдона асари ўз қаҳрамонларининг аянчли қисмати билан инсоний туйғуларни жунбушга келтиради. Асарда кўпчилиكنинг бахтига, қувончига, осуда ҳаётига чанг солган, оилаларининг пароканда бўлишига сабабчи бўлган, аёлларни бева, болаларни етим қилган уруш даври воқеалари тасвирланади. Адибнинг бу асари отаси урушга олиб кетилган, кунларини уйқусиз ўтказиб эртаю кеч тиним билмай ишлашга мажбур бўлган ойиси кўзи уйқуга кетиб, трактор билан ариққа аганаб вафот этгач, мутлақо қаровсиз қолган олти боланинг бошидан кечирган машаққатлари ҳақида.

Бош қаҳрамон болаларнинг тўнғичи Орифжон бўлиб, у ёш бўлишига қарамай, укалари Зуллайҳо, Султон, Усмон, Омон ва Робиялар тақдир, уларнинг қорнини тўйгазиш, тарбиялаш, ўқитиш каби масъулиятли юкни ўз бўйига олади. Ота-онасиз қолган болаларни етимхонага топширмакчи бўлишганда, *“укаларимни ўзим боқаман, қалхозга ишга қираман, опа-жоним уйимизнинг чироғи ўчмасин деган”*,² дея роса қаршилик кўрсатиши орқали унинг қисқа фурсат ичида улғайиб қолганлиги намоён бўлади. Орифжон иккита буюқ мақсадни амалга ошириш учун жон-жаҳди билан тиришади: онасининг васиятини амалга ошириш, яъни оилалари тарқалиб кетишига йўл қўймаслик ҳамда отаси орзу қилгандек укаларини ўқитиш. Унинг қанчалик матонатли ва чидамли эканлиги воқеалар ривожда китобхон кўз олдида намоён бўлиб боради. Ҳаёт бу болаларга жуда кўп синовларни тайёрлаб қўйган эди. Эндигина ҳаловат топдик деганда, етимхонанинг бир гуруҳ безорилари Орифжонни ўғирлаб роса қалтаклашади. Ундан укалари ва ўзи учун ажратилган ноннинг ярмини беришни талаб қилишади, акс ҳолда, ариққа қўмиб юборамиз деб қўрқитишади. Аммо орифжон сира ҳам қўрқмай, укаларининг ризқини ҳимоя қилади. Қалтак зарбидан азойи бадани қакшаётган бу пачор боланинг ўй-хаёлларини муаллиф шундай тасвирлайди:

“Эшитяпсизми, мен бу бетига ниқоб тутиб олган тентакларга нон берармишман! Энди қорнимиз тўйиб, юзимизга қизиллик югурганда бурнимизни қонатишармиш. Султоннинг ўзи аранг тўйяпти-ю гапни қаранг-а! Йўқ ... ўлсам ўламанки, битта увогини ҳам бермайман”.³

Етимхонада яшайдиган бир юз етти боланинг характери ҳар хил бўлса-да, уларни бир хил орзу, бир истак ва бир хил дард бирлаштириб туради. Бу – ота-она соғинчи. *“Етимларнинг тунги нолиши”* орқали ёзувчи буни яққол ёрита олган. Болалар орасида кечаси туйнук олдида келиб, соғинган кишисининг исмини айтиб нола қилиш удуми авж олиб кетади. Шундай қилинса, нодалари худога етиб, урушга кетган дадалари-ю, соғинган яқинлари қайтиб келишига ишонишар эди. Туйнук орқали тунда яширинча нола қилишга гуруҳлар ўзаро навбат тузиб олишган эди. Ҳатто *“ким нола қилса бурини кесаман”* деб дагдага қилиб юрган етимхонанинг энг безори боласи Шермат ҳам ўз навбатини худди муҳим воқеадек тайёргарлик билан кутади. Бу билан адиб, аслида, болаларнинг қалби қанчалик пок эканлиги, уларни безорилик қилишга аянчли қисматлари мажбур қилганлигини очиб беради. Етимхонадаги бу ҳолат шундай мохирлик билан тасвирланганки, болаларнинг оху фиғони ҳар қандай юракнинг туб-тубига етиб боради.

“... ётоқхонамиздаги эллик уч боланинг ҳаммаси чўкка тушиб олиб, қиблага қараб қўлларини ёзганча нолиш қияпти.... Мехрибон кишисининг бир оғиз ширин сўзи, суюб эрқалатиши, бағрига

¹ Шу манба. 98-бет.

² Тўхтабоев Х. Беш болали йиғитча. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2015, 86-бет.

³ Шу манба. 99-бет.

босиши хумор қилганди уларни. Мехрга, муҳаббатга ташина қалблар фарёд чекарди ҳозир".¹ Болалар хаёлан отасининг тиззасида, онасининг бағрида ўтиргандек ҳис қилишарди ўзларини. Афсуски, бу фақат хаёлда эди. Аслида, кимнидир онаси, кимнидир отаси аллақачон ўлиб кетган, энди ҳеч қачон қайтмайди. Буни тан олиш мурғак қалблар учун жуда огир.

Асар давомида болаларни яна-да машаққатли кунлар қарши олади. Улар паноҳ топган болалар уйи тугатилиб, болалар Тошкент уетимхоналари бўйлаб тарқатиб юборилади. Бир-бирига суяниб қолган кўнгли ярим болаларнинг хайрлашишлари жуда қийин кечади, уларнинг кўз ёшлари юракларни эзиб юборади. Укаларидан ажралиб қолган Орифжон тушқун аҳволда қолади, қулоғи остида ота-онасининг гаплари жаранглар эди. Нима қилиб бўлса-да, оиласини йиғиб, уйга қайтиш орзуси уни бир зум тарқ этмайди.

Муҳтожлик ва ёлғизлик исқанжаси тобора домига тортаётган Орифжон, айниқса, кичик синглиси Робия касалхонага тушиб қолганида бутунлай чорасиз аҳволга тушиб қолади. Чўнтагида бир чақаси ҳам йўқ бўлса-да, гамхўр ака сифатида бетоб синглисининг кўнгли тусаган қовун ва узумни олиб бориш ниятида у, ҳатто ўғрилиққа қўл уришга мажбур бўлади. Унинг юрагини эзаётган эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш муаллиф томонидан шундай тасвирланади: *"Нима бўлганда ҳам қовунми ёки бир-икки бош узумми олиб боришим керак, бечора сингилларим акам қачон келади деб, касалхонанинг қизил дарвозаси олдида кўзларини милтиллашиб мунгайиб ўтиришгандир. Олиб бораман, ўлсам-ўламанки, лекин, албатта, олиб бораман... Нима битта қовун ўғирлагани билан одам ўғри бўлиб қолармиди. Ўзимга бўлса-ку ҳечам қилмасдим-а, лекин касал синглимга жуда ачиниб кетялман"*.² Афсуски, аччиқ қисмати уни қамокхона томон етаклайди.

Орифжон катта қийинчиликлар билан бўлса-да, укаларини топиб уйларига соғ-саломат олиб келишга муваффақ бўлади. Аммо Тошкентдан Қўқонга яёв етиб бора оламиз деб йўлга чиққан олти соддадил боланинг бошидан жуда огир синовлар кечади. Ёзувчи етим болаларнинг ички кечинмаларини ёритишда арзимасдек туюладиган кичик-кичик деталлардан жуда ўринли фойдаланганки, китобхон мурғак қахрамонларнинг азоб-укубатларини ўз кўзи билан кўргандек ҳис қилади ўзини. Ёшгина Омонжоннинг ҳар сафар бирор овқатнинг номини айтиб уйғониши, *"тирик эканмиз, сизларни етимхонага топширмаймиз"* деб ваъда берган бобоси ва холасининг *"нега қайтиб келдингизлар"* деб қовоғини солиши, *"сиз билан уйга қайтамиз"* деб ўз ихтиёри билан унга эргашган укалари очлик азобига чидай олмай, *"бизни нега қайтариб олиб келдинг"* деб акаларини калтаклашгани ва шунга ўхшаш ҳолатлар тасвири етимлик дарди ва азобларининг нечоғлик улкан мусибат эканлигини ёритиб беришга хизмат қилади.

Тадқиқот жараёнида ўрганилган навбатдаги асар бўлмиш "Мунгли кўзлар" юқорида таҳлил қилинган икки асардан тубдан фарқ қилади. Дастлабки икки асарда оддий кишлоқ оиласидан чиққан содда, гўл, аммо пок қалбли болалар тасвири қаламга олинганлигининг гувоҳи бўлди. "Мунгли кўзлар"да эса катта шаҳарда, дангиллама уйда яшайдиган, тўкин ҳаётга ўрганган, ҳеч қандай муҳтожлик кўрмаган, эрка ва арзанда болалар бош қахрамонлар сифатида танланган. Асар бошида болалар руҳиятида кибр акс этиб бораётгани кўзга ташланади. Масалан, Зафарнинг аълочи болаларнинг аълочилиги-ю, ҳурмати бандлигини ёқтирмаслиги, ота-онасининг пардаларини ёпиб олиб, пул санашганини кўрганида гурурдан маст бўлиши, башанг қийиниш борасидаги фикрлари орқали бу яққол намоён бўлган. Асар сўнгида эса унинг ҳаёти каби, руҳий олами ҳам остин-устин бўлиб кетади. Бирин-кетин бошига тушган кўнгилисизликлар, дадасининг қамалиши, онасининг вафот этиши, акаси Акбарнинг ўзини ёқиб юбориши, укаси Зуфарнинг автохалокатда нобуд бўлиши, кичик синглиси Нигоранинг бедаъво дардга чалиниши ва ўзининг қамалиши каби воқеалар оқибатида Зафар бутунлай бошқа инсонга айланиб қолади. Етим бўлиб холасининг қўлида қолган болаларга поччасининг сизиндилардек муносабатда бўлиши, дўст деб ишонган одамларининг хиёнати ва бошқа ҳаёт зарбалари унинг характеридаги исёнкорлик ҳамда ҳақиқат учун курашувчанлик туйғуларини аланталатиб юборади. Ўсмир йигитнинг руҳи бундай огир юкни, жамиятдаги адолатсизлик ва золимликни, изтироб ва зиддиятларни кўтаришга ожиз эди. Адиб болани парварнишлаб, гўзал ишлов бериш ҳам, уни таназзулга бошлаш ҳам ижтимоий муҳитдан эканлигига ишора қилади.

Профессор Абдугафур Расулов эътириф этганидек, Х.Тўхтабоев маҳорати ижобий ва салбий кучларни уюштири олганлигида, улар аро курашнинг боришини тасвирлашида сезилади. Унинг де-

¹ Шу манба. 113-бет.

² Шу манба. 159-бет.

ярли барча қаҳрамонлари ёмонликка, зулмга, ноҳақликка қарши сидқидилдан курашади.¹

Хулоса. Юқорида келтирилган таҳлиллардан аён бўладики, Худойберди Тўхтабоев етим бола образи, уларнинг кечинмалари, турли психологик ҳолатларини содда ва тушунарли тилда тасвирлабгина қолмасдан, айни пайтда, бу туйғуларни ҳаққонийлик ва реаллик руҳи билан бойита олган. Адиб услубининг ўзига хос хусусияти шундаки, у қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини кўрсатишда муаллиф томонидан келтирилган узун тасвирлардан деярли фойдаланмайди, шунчаки қаҳрамон тилидан айрилган сўзларнинг маҳорат билан танлангани китобхонга ички кечинмаларни аниқ-равшан ҳис қилишга ёрдам беради. Х.Тўхтабоевнинг ёзувчи сифатидаги энг катта ютуғи ва истеъдоди сифатида, унинг мати остинигина эмас, матининг китобхон оламида жилоланадиган қиёфасини, руҳий ҳаётини, турини, тусини акс эттира олишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Гарчи муаллиф танлаган қаҳрамонларнинг ҳаёти ҳам, характерлари ҳам бир-бирдан тубдан фарқ қилса-да, уларнинг изтироблари ва ўй-хаёлларидаги ўхшашлик қисматлари бир хил эканлиги яққол кўриниб туради.

**Нуриддин Шохобиддин Бабаёрович (Қарши Давлат университети докторанти)
КОМИЛ ХОРАЗМИЙ “ДЕВОН”НИ МАНБАЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИГА ДОИР
АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР**

Аннотация. Мақола ўзбек мумтоз шоири Комил Хоразмий ижодий мероси манбалари таҳлиliga бағишланган. Унда шоир “Девон”нинг қўлёзма, тошбосма ва нашр нусхалари атрофида таҳлил қилинган.

Аннотация. Статья посвящена анализу источников творческого наследия узбекского классического поэта Камилы Хорезми. В ней подробно проанализированы рукописные, литографические и печатные экземпляры “Дивана” поэта.

Annotation. The article is dedicated to the interpretation of sources of the literary legacy of the Uzbek classic poet Komil Khorezmi. The author of the article interpreted the manuscripted, lithoprinted and printed publications of the poet’s “Divan”.

Калим сўзлар: девон, қўлёзма, тошбосма, матний тадқиқ, адабий манба, нашр, лирик жанр.

Ключевые слова: диван, рукопись, литография, текстовое исследование, литературный источник, издание, лирический жанр.

Key words: divan, manuscript, lithoprint, textual interpretation, literary source, publication, lyric genre.

Хоразм адабий муҳитининг етук вакили Комил Хоразмий мероси серкирра экани маълум. У истеъдодли шоир бўлиш билан бирга, моҳир хаттот ва зукко мусикашунос ҳам эди. Таржимон сифатида шарқ мумтоз адабиётининг сара намуналарини ўзбекчалаштирган.

Комил, асосан, мумтоз шеърининг газал, мухаммас, мусаддас, рубоий, қасида, маснавий, муаммо каби лирик жанрларида ижод қилиб, ўзидан бой адабий мерос қолдирди. Шеърининг мусаббаъ, баҳри тавил сингари камёб жанрларида ҳам қалам тебратди. Адабий анъанага мувофиқ ўз асарларини тўплаб, девон тузди. Бугунги кунга қадар шоир девонининг ўнлаб қўлёзма ва тошбосма нусхалари етиб келган. Шунингдек, XIX асрнинг охири – XXаср бошида Хоразмда тартиб берилган кўплаб баёзларда ҳам назмий асарлари учрайди. Айрим шеърлари “Туркистон вилоятининг газети”да босилган. Девони шоир ҳаётлигидаёқ нашр қилинган.

Дастлаб, 1880–81 йилларда Хивада тошбосма усулида босилган бўлса, орадан бир неча йил ўтиб, 1895 йили чоп этилган. Бу нашр олдингига нисбатан тўлиқроқ. Шоир девони учинчи марта 1909 йилда Тошкентда босилган. Таъкидлаш керакки, учала нашр ҳам Комил шеърларини тўла қамраб олмади. Тошбосма нашр билан боғлиқ бу каби камчиликларнинг юзага келишида бирламчи сабаб – хаттот ёки ношир томонидан девоннинг мукамал ҳамда оригиналга яқин нусхаларини аниқлаб олмаслиқдир. Қолаверса, бу нашрлар матишунослик аспектида эмас, балки адабиётшунослик нуқтаи назаридан ёндашув натижасида юзасига келган. Бу тўғрида рус матишуноси Д.С.Лихачев: “Шу нарса аниқки, матишунослик эришган натижалар аксар ҳолларда адабиётшуносларнинг қўлёзма манбаларини ўрганмасдан айтган энг тўқис хулосаларини ҳам инкор этади, ўз навбатида, янги, қизиқарли ва муфассал асосланган тарихий-адабий умумлашмаларга олиб келади”, деган ху-

¹ Тўхтабоев Х. Мунгли кўзлар. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2015, 9-бет.

Норбоева Сарвиноз. Талабалар маънавий компетентлигини ривожлантиришга доир тарбиявий тадбирларни лойиҳалаш ва режалаштириш.....	99
Ахмедов Олимжон Турсунбоевич. Махсус хизматлар учун мутахассис ходимларни тайёрлашга замон талаблари асосида ёндашув.....	102
Atajanova Rabbina Raximovna. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasviriy san'at fanidan kreativ fikrlashlarini shakllantirishda ish daftarning ahamiyati.....	105
Шарипова Дилра Джуманиязовна, Рузметова Новвалъ Вахабджановна. Роль социокультурной компетенции в профессиональной подготовке студентов.....	107
Abdugahmanova Nilola. Rus tili o'qituvchisining zamonaviy ta'lim muhitidagi o'rni.....	110
Тангриберганава Гулора Адамовна. Фактор непрерывности в истории обучения иностранным языкам.....	112
Ташпулатова Сабохат Акбаровна, Джураева Ойша Хайитовна. Роль зеленых биологических картинок в учебном процессе.....	115

ILMIY AXBOROT

Маликов Бехзоджон Куролович. Давлат хизматини ташкил этишининг жанубий корея ва сингапур тажрибаси.....	118
Уралова Ойсулув. “Ойла” тушунчаси ва унинг халқ мақолларидаги ифодаси.....	121
Наврозов Сапарбой, Саидова Санобар. Педагог Сухомлинскийнинг “Шодлик” мактаби.....	125
Baydullaev Temur Gaybullayevich. O'zbek libosi tarixining rivojlanish bosqichlari.....	127
Ахатов Лутфилло Караматиллович. Жомий илмий мероси талқинида ёшлар тарбияси.....	131
Якубов Фазлиддин Мухитдинович. Спорт кадрлари – жисмоний тарбия ва спорт мутахассислари тафаккур тарзини ривожлантириш услуби сифатида.....	133
Nafasov Doniyor Shernafasovich. Talabalar turistik faoliyatining didaktik tamoyillari va tarbiyaviy-rivojlantiruvchi vazifalari.....	136
Анорбоева Прода Ориповна, Эсонбоева Назира Муродбек кизи. Француз ва ўзбек тилларида такрорий номинатсия –изчиллик категорияси бирлиги сифатида.....	139
Burieva Umida Abdumuminovna. Diskurs analiz tarixi.....	142
Исакова Гузалхон Незматовна. Елгон тушунчасининг образли ифодаланишида канотли сўзларнинг ўрни.....	144
Джафарова Дилдора Илхамовна, Курбонова Гулсара Содиковна. Француз ва ўзбек тилларида мавжуд фразеологик бирликларнинг тарихий воқеаларбилан боғлиқлиги.....	147
Xudoyberganov Ravshan Yusupovich, Sultonova Dildora Azamat qizi. Oshiq Erkin ijodida noadabiy qatlam.....	149
Ochilova Nilufar O'ltmasovna. O'zbek adabiyotida “Of” obrazi yaratilgan asarlarga xos xususiyatlar.....	152
Облокулова Мастура Мизробовна. Байроннинг “Stanzas for music” шеъри услубий хусусиятлари.....	154
Сафарова Зилола Толибовна. Худойберди Тўхтабоев ижодида етим бола образи ички кечинмаларининг тахлили.....	157
Нуриддинов Шахобиддин Бабаирович. Комил Хоразмий “Девон”и манбаларинингкиёсий тахлиliga доир айрим мулохазалар.....	162
Ergashova Muhayyo, Mamatqulova Muazzam. A. Oripovning metafora va antitezadan foydalanish mahorati.....	165
Киличева Мехринисо Ражабовна. Жаҳон адабиётида ёлғизлик мотиви талқини.....	168
Masharipova Yulduz Otaxonovna. Tarjima amaliyotida leksik transformatsiyalarning ahamiyati.....	170
Махмаранмова Шохиста Тухташевна. Метафора как когнитивная модель и эмоциональный феномен авторской картины мира.....	173
Бобокалонов Пулатшоҳ Рамазонович. Значения канонических слов-предложений в духе толерантности.....	177
Тян Наталья Викторовна. О методах описания скифо-европейских лексических изоглосс В.И.Абаевым.....	180
Рузметов Суражбек Аллаберганович, Джумабаева Зебо Давронбековна. Об англицизмах в русском и узбекском языках.....	183
Мирсагатов Дилором. Этимология продуктивных существительных и способы их образования в английском языке.....	186
Татьяна Анатольевна Бушуй. Сфера туризма как одна из ведущих проблем взаимосвязи языка и нации.....	191
Masharipova Leninza Axmedjanovna, Mavlonova Hurshida Hudayberganovna, Radjapova Nafisa Muminjanovna. The Notion of Changeability and How the Meanings Can Be Substituted in a Language.....	195